

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 130.2:316.61

О.В. БОНДАРЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПІДВАЛИНИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЯК ОСОБЛИВОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглянуто, яким чином соціально-економічна культура країн світу (зокрема, сучасної України) зумовлена низкою суспільних явищ і механізмів, які постають підвалинами формування культури як особливого середовища, визначають її змістовну цілісність, спричиняють певні тенденції становлення та розвитку.

Ключові слова: соціально-економічна культура, соціально-економічна поведінка, економічна свідомість, національна економічна ментальність, соціально-економічний простір, соціокультурні фактори.

Складна динаміка суспільних змін у новітній Україні вимагає аналізу стимулювальних і стримувальних засад, які виникають на цьому шляху, переосмислення співвідношення матеріального й духовного в життєдіяльності суспільства, з'ясування місця людини в економічних, соціальних, політичних та інших реаліях сьогодення, розуміння сутності процесів, що відбуваються в індивідуальній і соціальній свідомості сучасного громадянина України.

Усі ті явища й процеси, які характеризують та показують сучасне українське сьогодення, сучасний український соціум як ціле, зумовлені певними соціокультурними чинниками національної суспільної історії й виступають національним історико-культурним феноменом. Нас будуть цікавити процеси (і засади таких процесів) виникнення, становлення й розгортання наявного культурного та суспільного буття вітчизняного соціуму в розрізі соціально-економічних підвалин, як дослідження соціально-економічного підґрунтя формування культурних і суспільних реалій новітньої України зокрема та культури як особливого середовища в цілому.

Література з вивчення проблематики соціально-економічних підвалин формування культури людства як особливого середовища є практично неосяжною. Це пов'язано, перш за все, з тим, що вона (ця проблематика) постає полідисциплінарною, отже, є предметним полем досліджень економістів, соціологів, політологів, культурологів тощо. Щодо соціально-філософських досліджень із цієї проблематики, зокрема сучасних вітчизняних авторів, їх також можна показати як чимале коло тем та аспектів. Це й філософські розвідки В. Андрущенка, В. Беха, В. Воронкової, О. Забужко, С. Кримського, М. Лукашевича, М. Поповича, І. Предборської, І. Ста-

ровойта, В. Табачковського та ін., і праці соціологів Л. Аза, Д. Богині, В. Врублевського, Є. Головахи, О. Донченко, Т. Єфременко, С. Катаєва, А. Лобанової, В. Пилипенка, Ю. Романенка, А. Ручки, Є. Сірого, Є. Суїменка та ін. Відрізняючись певними конкретними тематичними аспектами та нюансами, дослідження цих авторів присвячені розкриттю тих чи інших аспектів теоретичних уявлень щодо сутності й проявів соціально-економічного простору сучасної світової культури, сутності феномену соціально-економічної життєдіяльності людини та суспільства, розмаїття атрибутів і проявів феномену “економічної людини”, засад становлення й розгортання культури як особливого середовища в аспекті її соціально-економічних підвалин.

У цілому ж методологічні й теоретичні підвалини розробки наукових концепцій соціально-економічного розвитку суспільства та культури закладено представниками різних світових шкіл економічної, соціологічної, філософської думки: класичної школи політичної економії (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Міль та ін.), історичної школи (А. Вагнер та ін.), маржиналізму (Л. Вальрас, К. Менгер й ін.), неокласичної економіки (А. Маршал, Дж. Стіглер, М. Фрідман та ін.), інституціоналізму (Т. Веблен, Дж. Кейнс, Ф. Хайєк, М. Вебер та ін.), неінституціоналізму (Р. Коуз, Д. Норт та ін.), засновниками концепції інформаційного суспільства (Д. Белл, М. Кастельс, Й. Масуда, Е. Тоффлер, Ф. Уєбстер та ін.) тощо. Сучасна соціальна філософія також аж ніяк не оминає проблематики соціально-економічної суспільної культури в її різних проявах, зокрема в аспектах, що є дотичними до з’ясування засад її становлення та розвитку, виявлення механізмів творення й відтворення соціуму через окреслення феноменів, що становлять підґрунтя його існування.

Метою статті є висвітлення, перш за все, у розрізі соціально-філософського дискурсу, сукупності явищ, процесів, культурних формоутворень тощо суспільної реальності, які постають соціально-економічним підґрунтям формування цієї реальності.

Що слід відносити до сукупності явищ, процесів, культурних формоутворень тощо суспільної реальності, які є соціально-економічним підґрунтям формування цієї реальності?

Насамперед, це форми, механізми, моделі соціально-економічної активності суспільного суб’єкта, що виникають та реалізуються в цій культурі, у цьому суспільстві.

Економічна сфера, економічна поведінка – її суб’єктом, образно кажучи, є не *homo economicus*, а *homo sapiens*. У першому випадку людина постає лише як агент – виконавець однієї економічних ролей, як асоціальна передатна ланка в технологічному “економічному” ланцюзі. У певних межах це має свою логіку та функціональне виправдання. Але втрачається соціальний зміст людської реальності. У другому випадку (стосовно *homo sapiens* як суб’єкта економічної поведінки) ідеться про таку методологію дослідження, вихідним постулатом якої є специфіка (соціально-філософське обґрунтування й висвітлення) економічної поведінки як різ-

новиду, однієї зі складових соціальної поведінки людини, *homo socius*, за П. Сорокіним. Тут мова йде про соціально-економічну поведінку, або економічну поведінку як різновид соціальної поведінки. Людина в цьому випадку виступає як осередок універсальних, соціокультурних людських якостей, такою, що принципово реалізує економічну активність у складній цілісній системі життєдіяльності суспільства.

Феномен соціально-економічної поведінки (активності) при цьому характеризує *культурні*, соціокультурні, “одвічні” властивості людини та соціуму. (Такими позаісторичними “одвічними” властивостями людини є, наприклад, цілераціональність її дій, зумовлена потребами соціокультурного саморозвитку людини, поняття економії як економічної раціональності тощо, про що йтиметься нижче).

Діяльність є свідомою реакцією людини на певний стан світу. Блага, товари, багатство та всі інші поняття, зокрема, економічної теорії, є елементами людських намірів і поведінки. Діяльністю людина намагається привести менш задовільний стан справ (ситуацію) до більш задовільного. Категорії людського мислення й діяльності не є довільними продуктами людського розуму. Вони не лежать поза світом. Вони – явища, що виконують певну функцію в житті, у реальній дійсності. Вони є знаряддям у боротьбі людини за існування та в її прагненні пристосуватися, наскільки це можливо, до реального стану світу та зняти занепокоєння настільки, наскільки це в її силах. Тому вони відповідають структурі зовнішнього світу та відображають властивості світу й реальної дійсності. Вони працюють і є в цьому смислі істинними та дійсними. Отже, явище діяльності (перш за все, соціально-економічної) анонсують багато цікавої інформації про реальність та структуру світу. Вони є важливим джерелом соціально-філософського знання. Вони віддзеркалюють структуру реальної дійсності, відкривають цю структуру людському розуму, налаштовують розум людини на боротьбу за існування.

Якими є основні характеристики економічної поведінки (активності) суспільного суб'єкта, у принциповому сенсі, завдяки яким постулюється соціально-економічна (господарська) сфера як така?

Що є економіка, і більш ширше, господарство?

Це – сфера життєдіяльності суспільства (і людини), яка підпорядкована системі певних принципів, таких як:

– економії, бережливого витрачання чого-небудь (економність як економічна раціональність);

– максимізації (він є підґрунтям специфіки економічної поведінки, постулює вимогу максимуму ефекту за мінімуму витрат внутрішніх і зовнішніх ресурсів індивіда й суспільства, максимізаційна парадигма як підґрунтя переважної частини визначень сутності економічної активності);

– оптимізації (він є перетворенням принципу максимізації з урахуванням критеріїв максимізаційного вибору в реальній економічній поведінці, оптимізаційна модель економічної поведінки є обмеженням максимізаційної моделі її реалістичним різновидом, пов'язаним з обранням найкращого за конкретних умов варіанта дій);

– підприємливості.

Усі названі принципи постають певними “ідеальними типами” при розумінні сутності соціально-економічної поведінки (тобто активності людини у сфері економіки). Проте, мабуть, найголовнішим серед них є принцип підприємливості.

Суттєвою ланкою принципу максимізації, наприклад, є “методологічний індивідуалізм”. Зрозуміло, що максимізація індивідуальної (особистої) вигоди, успіху постійно коригується поведінкою всіх агентів господарського процесу, до того ж на неї суттєво впливають, і за певних умов навіть деякою мірою блокують, панівні цінності, норми, соціальні інститути, унаслідок чого раціональність мети та способів її досягнення перестає бути такою, або обертається навіть ірраціональністю (так само ірраціональність дії за натхненням може перетворитися на практичну раціональність). Але, незважаючи на це, принцип методологічного індивідуалізму не заперечується, не “відміняється”, він продовжує відігравати належну йому роль. Цілераціональність поведінки М. Вебера, наприклад, має на увазі не стільки конкретного індивіда, скільки “загальну людину” як суб’єкта-носія як такого соціально-економічної активності.

У цьому вимірі людина постає не тільки як ізольований індивід, але як соціальна істота, як осередок чи перетин нескінченної множини соціальних зв’язків у сфері економіки, як її принциповий суб’єкт, носій економічної (господарської) активності. Принцип методологічного індивідуалізму цілком прийнятний як, зокрема, соціологічний інструмент опису такої людини, а цілераціональність у цьому сенсі постає як певна “ідеальна модель” економічної (господарської) життєдіяльності людства (і людини), що претендує на загальноісторичне значення. Принцип методологічного індивідуалізму, ширше, перетворюється на принцип економічного індивідуалізму.

Цілераціональна “ідеальна модель” соціально-економічної активності може претендувати на цей статус (“ідеальної моделі”) ще й тому, що фактично поєднує між собою всі три названі принципи функціонування економічної сфери суспільства (максимізації, мінімізації, оптимізації). Раціональність мети й раціональність способів її досягнення атомізованим соціальним індивідом передбачають і максимізацію очікуваного результату, і мінімізацію витрат на його одержання, або, що те саме, їх оптимізацію.

Отже, усі названі принципи постають певними “ідеальними типами” при розумінні сутності соціально-економічної поведінки (тобто активності людини у сфері економіки). Проте, мабуть, найголовнішим серед них є принцип підприємливості (заповзятливості).

Підприємництво, бізнес – це не тільки і не стільки звичайна функціональна складова економіки як цілісної системи господарювання, скільки те, що складає й відтворює внутрішній механізм (принцип) існування, розвитку та саморозвитку економіки в історії людства. Економіка як суспільний феномен має чітку “філософію” свого існування. І в цій “філософії” підприємливість (підприємництво) посідає центральне місце.

Принцип підприємливості (заповзятливості) є фундаментальним принципом функціонування економічної (господарської) сфери життєдіяльності

людства. Підприємництво як індикатор “соціальної якості” людини супроводжує прогрес людської цивілізації з моменту зародження форм промислової організації суспільства. Але, напевно, слід вважати, що підприємливі люди, у розумінні ідеї індивідуальної та діяльнісної своєрідності, існували завжди та всюди (навіть у первісному устрої, інакше людство й досі там би залишалось). Певна річ, це не означає, що “підприємлива” людина до-промислових епох усвідомлювала себе “підприємцем”, а суспільство сприймало її як свого економічного агента. Промислова епоха, що розпочалась добою Нового часу, стала епохою економіки в буквальному розумінні цього слова, а підприємництво стало її своєрідною економічною (господарською) “філософією”.

Промисловою епохою була створена нова соціокультурна ситуація, в якій загальних засад набуває принцип абсолютної індивідуальної самодостатності людини і стає тим принципом, що творить нову соціальність. Епохою Нового часу був відкритий новий вимір людини: на історичній сцені вперше з’явилося безпідставне людське “Я”, таке, що самостійно “стоїть” у світі, наділене повнотою самодостатності, потребує обґрунтування не через тотальне “Загальне”, а через “своє”. Людина вперше виявилась зведеною до локального, абсолютного центру активності. Прийняття принципу, згідно з яким окрема людина є цінною сама собою, просто як автономний суспільний індивід, а не тому що вона є часткою якоїсь “космічної” або “священної” надреальності, – цей принцип перевертає увесь попередній світ, що проіснував тисячоліття.

Це положення, з одного боку, виводить на принцип методологічного індивідуалізму як принципово важливий для соціологічного тлумачення соціально-економічної історії людства, про який уже йшлося. З іншого боку, це положення має суттєві наслідки в аспекті розуміння засад та принципів характеристик економічної діяльності (активності, поведінки, ментальності) західного світу. Західна цивілізація (і культура) зобов’язані підприємництву своїм розквітом та прогресом. Бізнес охороняє культурні цінності суспільства. Підприємець – це економічна людина промислового типу, якій світ зобов’язаний цивілізацією (і культурою) Нового й Новітнього часів. Підприємець – це зовсім інший персонаж на історичній, соціально-філософській, економічній сцені розвитку людства. Підприємець є економічною людиною виробничого типу (він є *виробником*), тобто виконує специфічну функцію в суспільстві, зокрема в соціально-економічному вимірі [1].

“Бути підприємцем, – пише Й. Шумпетер, – означає робити не те, що роблять інші. Підприємець ламає старий традиційний кругообіг заради становлення нового, забезпечуючи динамізм суспільній системі” [2, с. 187]. Призначення підприємця, кажучи узагальнено, полягає в реорганізації економічного життя на засадах більшої приватногосподарської доцільності. Його діяльністю вирішуються колізії економічної системи, які Й. Шумпетер вбачає як у суперечності між незмінними процесами та стихійними змінами в економіці, так і між статикою та динамікою, між тради-

ційною та нетрадиційною економічною поведінкою тощо. Підприємець, в інтерпретації Й. Шумпетера, є “революціонером в економіці”.

Сучасне підприємництво передбачає вміння піти на ризик, евристичну здатність до прогнозування змін у потребах ринку, адекватну реакцію на динаміку фінансової кон’юнктури, сприйнятливість до інновацій; інноваційність у діях (найбільш відмітна риса підприємництва) тощо. Проте головне в підприємстві як функції – втілення й реалізація принципу економічного індивідуалізму як суспільного та соціокультурного явища (в історичному сенсі індивідуалізм має виправдання як ілюстрація тієї історичної ситуації, що людство духовно переросло примусові зв’язки, які накладаються на людину ззовні). Індивідуалізм – як модель взаємодії людини та суспільства.

Індивідуалізм (історико-культурний індивідуалізм і, звісно, індивідуалізм економічний) – це уявлення про людську дію як про систему, що зсередини та ззовні самоорганізується. Така людська дія не зводиться до чисто суб’єктивного, вона постає ланкою загального суспільного устрою. Принцип індивідуалізму в цьому сенсі означав колосальне вивільнення людської активності. Індивідуальне рішення та індивідуальна дія стають вихідною підставою всієї діяльності людини й останнім підґрунтям усіх її вчинків (причому мова йшла не про байдужий вибір як між двома однаковими яблуками, а про такий вибір, яким або досягаєш істини і з нею знаходиш усе, або впадаєш в оману і втрачаєш усе). Відтепер людина мала діяти, на свій власний страх і ризик, саме діяти, домагатися своїх цілей, відстоювати своє власне існування.

Класичний економічний індивідуалізм – це: теорія суспільства, яка виходить із пояснення соціальних феноменів через критерій індивідуальних дій, звернених на інших людей і суспільство в цілому; теорія суспільства, що починає з індивіда, який діє (на відміну від філософії колективізму, яка із самого початку блокує доступ до конкретної людини); визнання самостійного існування індивідуальних людських одиниць, що не поглинаються і не знищуються загальним світовим цілим у тій чи іншій його (цілого) формі. Принцип індивідуалізму, як результат, створює певні механізми (і, перш за все, соціально-економічні), за якими функціонує та розвивається суспільство; в основі таких механізмів лежить автономна економічна людська діяльність та індивідуалістична ментальність. І хоча “індивідуалізм” (як і “колективізм”) – це лише моделі взаємодії людини та суспільства, і колективність, суспільність є невід’ємною властивістю людини як такої, саме індивідуалістична економічна поведінка створює принципові риси економічної ментальності (на рівні культурних парадигм).

Слід зазначити, що індивідуалізм сучасного економічного суб’єкта зазнав певних змін порівняно з індивідуалізмом попередньої індустріальної епохи. У нових умовах його принципи рівності й ієрархічності, конкуренції та співпраці співвідносяться іншим, нетрадиційним способом (Т. Парсонс, наприклад, назвав його інституціоналізованим індивідуалізмом [3, с. 328]).

Разом із цим набувала й набуває поширення ідея суб'єкта-особистості як носія ознак суспільного індивіда та суб'єктивації соціальної реальності. Філософською ідеєю суспільного розвитку стало створення суспільства особистостей. Постмодерне суспільство (постмодерна культура) – це *осібне* суспільство (і культура), воно функціонує та ґрунтуються на осібних цінностях, нормах, інтересах, уявленнях, віруваннях тощо. Суб'єкт повинен бути автономним, психомобільним, таким, що не залежить від безпосереднього впливу сил соціуму, бо саме він є першоджерелом та осередком усього, що існує в соціумі. Більше того, поява такого суб'єкта історико-культурно створюється самим соціумом. Особистісний метод визнається універсальним методом пізнання та пояснення не тільки людини, а й усієї реальної та уявлюваної дійсності; світ особистості є справжньою сферою буття. Це було названо новим відкриттям Суб'єкта. Людина-особистість як *соціальна істота* є створювачем суспільного світу. Суспільна реальність – світ таких особистостей.

Західноєвропейський соціально-філософський контекст “повернення суб'єкта” суспільству – це концепція замінування всіх метасоціальних принципів єдності соціального життя свободою людини в суспільстві. Центральна роль відводиться концепції суб'єкта як втілення здатності людей звільнитися від трансцендентних суспільних принципів та комунітарних правил. У людині вбачається вже не володар Розуму чи Природи (як у попередні “класичні” епохи), а творець “Я”. “Колись суспільство існувало в історії, – пише А. Турен, – тепер історія існує в суспільствах, суб'єкти яких здатні самотужки обирати власну організацію, цінності й процеси перетворень” [4, с. 6].

Звісно, не слід розглядати здатність соціальних дієвців до самостійної активності та самовироблення абстраговано, забуваючи про ті суспільні зв'язки, якими вони отримують результати своїх дій, бо такі зв'язки є умовою набуття й збереження самої цієї здатності. Але необхідно наполягати на понятті самовироблення суспільного індивіда, щоб показати новий тип суспільства, нові форми його суспільної життєдіяльності. І найбільш яскраво, рельєфно, змістовно насичено це відбувається в соціально-економічній (господарській) сфері життєдіяльності людини й людства (звісно, у тих контекстах, в яких сьогодні тлумачиться ця сфера людської історії).

До специфічно культурного формоутворення, що постає підґрунтям (та наслідком) формування культури як певного середовища (у тому числі в аспекті її національно-культурної специфіки) варто зарахувати ментальність. Зокрема, економічну ментальність, якщо йдеться про соціально-економічне підґрунтя.

“Тлом” багатьох процесів та явищ у життєдіяльності людини та суспільства постає ментальний феномен, який можна віднайти й показати. Людина живе в суспільстві та у світі не просто як людина *in abstracto*; вона живе як представник своєї родини, раси, народу, покоління, як громадянин своєї країни, як член певної соціальної групи, як працівник конкретної

професії, як послідовник якихось релігійних, метафізичних, філософських і політичних ідей, як учасник численних суспільних ситуацій. Людина чинить дії, не звертаючи особливої уваги на те, як вона це робить. Багато речей вона робить, бо її привчили робити їх з дитинства, інші – тому що саме так роблять решта людей. Вона набуває звичок, виробляє автоматичні реакції; закріплює ці звички й реакції, бо вони призводять до отримання результатів, що подобаються людині. Коли звичні дії не призводять до досягнення бажаних цілей, людина змінює спосіб своїх дій. Людина не сама створює свої ідеї й стандарти цінностей, вона користується наявними разом з іншими людьми. Пересічна людина не розмірковує над великими проблемами й питаннями. Але тим не менше вона робить свій вибір, діє. Вона приймає певні способи дії, тому що впевнена: вони краще наближають її до досягнення добробуту. І людина готова змінити характер дій, якщо переконується, що це повністю відповідає її інтересам. За цим – феномен ментальності. Він узагальнює складові та якісні характеристики різних соціальних суб'єктів – окремих індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому, виступає певною інтелектуально-духовною характеристикою суспільства (народу, нації) і його членів як національних “суспільних суб'єктів”. Залежно від носіїв ментальності та сфери життєдіяльності людини ментальний феномен можна розглядати як його окремі різновиди – політична ментальність, *економічна*, релігійна тощо. Усі такі різновиди взаємопов'язані, бо в будь-якому з них ментальність виступає як загальна сукупність характеристик у сфері поведінки або мислення.

Автори фундаментальної праці з теорії ментальності М. Попович, С. Кримський, А. Ішмуратов, В. Омелянчик та ін. [5, с. 129–130] поняття “менталітет” тлумачать як таке, що застосовується до окремо взятого індивіда, який знаходиться в деякому природному та культурно-соціальному оточенні і є носієм певної ментальності. Відповідно до цього сприйняття світу цим індивідом та його поведінка у світі визначаються певними “ментальними станами”, що мають суто індивідуальну природу й не існують поза межами індивіда. “Ментальність” постає поняттям для опису соціально-психологічних явищ – світогляду та поведінки – суспільного індивіда. Про “ментальність” ідеться, коли мається на увазі, що представники певної спільноти мають певну спільність у своїх світоглядах та у своїй поведінці, в яких можна виявити закономірності, пов'язані із цією спільністю їх світоглядних позицій та поведінкових засад. Описуючи світогляд і поведінку (менталітет) довільно взятого окремого індивіда, можна робити висновки про ментальність цілої спільноти індивідів, і навпаки. Ментальний світ окремих індивідів є підставою для аналізу їх сукупної діяльності в аспекті масового явища ментальності.

Ментальність формується як результат традицій, культури, соціального середовища життєдіяльності людини. Вона й сама їх формує, виступаючи їх неявним (і наявним) джерелом, фіксуючи сталу структуру внутрішнього світу людини щодо сприйняття нею конкретних суспільних (зокрема, соціально-економічних) ситуацій та реальності в цілому.

Ментальність можна назвати людським виміром історії культури або людською активністю, що об'єктивована в матеріалізованих (не-людських) культурних формах. Це своєрідна соціально-психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, вірних своєму “коду”, що історично склався, у будь-яких суспільних та соціокультурних обставинах.

Коли французький соціолог П. Бурдьє запроваджує щільно пов'язане з феноменом ментальності поняття габітус (*habitus*) – як модель поведінки, дотримання якої дає змогу індивідові упевнено почувати себе в суспільстві [6], – цим поняттям він робить спробу подолати безликість позаособистісних настанов в історичних поясненнях, зробити можливим говорити про суспільну історію як про результат *рішень* конкретних суб'єктів. При цьому П. Бурдьє постулює три рівноцінні форми капіталу: економічний, соціальний і культурний [6]. Отже, поняттям “габітус” окреслює умови породження культурних явищ, зокрема, у соціально-економічній (господарській) сфері життєдіяльності людства. Габітус як концептуальний каркас умовно замкненої на себе системи смислів є контекстом надання практичного смислу різним реальним практикам конкретних індивідів (у тому числі й соціально-економічним). Ним утворюється “віртуальна й розмита” система неіснуючих зразків поведінки людей для майбутніх цілком реальних слідувань ними цим зразкам. “Уявлення, до яких треба зараховувати... загалом усі види об'єктивації схем сприйняття і вчинку..., співвідносяться з тими диспозиціями, що в них виражаються... Особливо це стосується тих зразкових продуктів найбільш правильних габітусів, які відбиваються й зберігаються в габітусах протягом кількох поколінь, наділені внутрішньою силою об'єктивації та авторитетом” [6, с. 263]. Так само М. Вебер, Т. Парсонс, Р. Мертон, А. Шутц, Г. Гарфінкель, Т. Лукман і П. Бергер, Ю. Хабермас, А. Гоулднер, Н. Луман та інші “за спиною” реальних індивідів бачать такі “стилі життя” й “стилі поведінки” (ментальної природи), що діють, перетворюючи теорії суспільних структур на історію культури.

Що є економічна ментальність? Яким чином вона співвідноситься з підвалинами формування суспільної реальності, певного культурного середовища?

Є всі підстави для висновку про можливість окремо розглядати економічну ментальність як фундаментальне поняття, яке узагальнено інтегрує в собі суттєві властивості та безпосередні й опосередковані відносини у сфері соціально-економічної діяльності людини (суспільства). Вона постає ментальністю, що “обслуговує” економічну сферу (економічний рівень) життєдіяльності людини та суспільства.

Феномен економічної ментальності допомагає в спробі розшифрувати об'єктивні, але приховані від погляду пересічної людини прояви закономірностей “зв'язку” людини й суспільства, людини та соціуму, що, з одного боку, спричинені цим зв'язком, з іншого – є його фундаментальними глибинними характеристиками і, як такі, мають безпосередній стосунок як до сутності оточуючого людей соціуму (культурного середовища), так і до індивідуальної долі самої людини. Життєвий (культурний) простір людей

“живе” разом з ними, має певні об’єктивні параметри, являє собою певну цілісність, якій властиві саме її характеристики, що справляють відповідний вплив на особу людини, але при цьому зазнає трансформацій з боку такої, що змінює уявлення про себе і про світ людини – все це прояви загадкового феномену ментальності (економічної ментальності – якщо мова йде про все це, тільки в соціально-економічній суспільній сфері). Ментальність надає людині знання про її “обмеження” щодо світу (її культурного середовища) та про її “права” на заволодіння ним.

Економічна ментальність – це узагальнене поняття для позначення стійкого порядку мислення людини (людей) та організації індивідуально-психологічної й соціально-психологічної структури її (їх) особистості у сфері економічної (господарської) життєдіяльності суспільства. Цей порядок мислення і ця структура “психології” поєднують у собі як свідоме (маються на увазі алгоритми, моделі, “звички” мислення й поведінки), так і не-свідоме (таке, що “спрацьовує” автоматично, на рівні автоматизмів мислення й поведінки) при сприйнятті людиною тих чи інших реальних або уявлюваних (умовних) ситуацій, у яких вона перебуває або які “програмує” як стратегію поведінки, і все це стосовно економічної (господарської) сфери життєдіяльності людини та суспільства. Ця сукупність розумових і поведінкових навичок, соціально- та індивідуально-психологічних установок, уявлень і звичок людей (у сфері економічної активності) є певною цілісністю, що має цілком визначений внутрішній “зміст”, досить жорстко поєднує свої складові “елементи”, має чіткий формоутворювальний принцип, – і виводить нас на узагальнювальне поняття економічної ментальності [7]. Економічна ментальність – це філософська категорія, яка узагальнено відображає рівень культурно-історичної, національної соціально-економічної свідомості суспільства, соціальних груп і верств населення, окремих індивідів, сприйняття ними суті економічної (господарської) діяльності, ціннісних орієнтацій, інтересів, потреб, що зумовлюють спонукальні мотиви певної соціально-економічної активності.

Феномен ментальності так чи інакше стосується, і навіть кожного разу робить безпосередній вихід, на такий вимір, як поведінка людини; причому така поведінка, яка інтерпретується в системі засад людської життєдіяльності. Економічна поведінка (економічна активність) посідає центральне місце серед інших видів соціальної поведінки в цілісній структурі людської життєдіяльності. Слід зазначити, що проблематика ментальності (соціально-економічної) є фактично продовженням проблематики форм, механізмів і моделей соціально-економічної активності суспільної людини як підвалин формування культурного середовища такої суспільної людини (про що йшлося вище).

Феномен ментальності (зокрема, соціально-економічної ментальності) містить у собі вимір національного, наявність специфіки національної культури суспільного індивіда.

Національна ментальність є алгоритмічним компонентом національної свідомості й самосвідомості. Він виявляється в умінні вибирати (відби-

рати, перебирати) дані, унаслідок чого народжується знання (розуміння, сприйняття). Він є здатністю нації робити вибір у найширшому сенсі слова: вибір між добром і злом, вибір своєї еліти (політичної, ділової, інтелектуальної, духовної), вибір типу державного устрою, *видів соціально-економічної діяльності*, способу життя тощо.

У національній ментальності відбиваються, існують та відтворюються архетипи поведінки й мислення – вони виявляються у фантазіях і сновидіннях, у політичних устремліннях та *економічних* прагненнях, у релігійних надіях і наукових досягненнях, у бажаннях та мріях. Вони представляють апріорні умови розуміння й сприйняття, постають певною схемою або структурою (культурною мультиматрицею), в якій знайшов втілення досвід життєдіяльності всього народу в історичному розрізі. Архетипи допомагають націям постійно відтворювати самих себе, підтримувати зв'язок зі своїм історичним минулим, наповнювати змістом сьогодення.

Психоповедінкові архетипи (у тому числі в основній сфері існування нації – *соціально-економічній*) виникають уже на перших етапах формування етносу. У подальшому, у ході історичного процесу, вони, безсумнівно, модифікуються. Проте через зв'язок часів зберігається певний психоповедінковий інваріант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі. Він дає змогу народу зберегти собітотожність у всіх історичних перипетіях, пронести через історію національну (етнічну) самосвідомість, мабуть, як єдину обов'язкову ознаку етносу. Цей інваріант і є тими важко вловимими особливостями національного характеру, фіксованими на рівні найдавніших архетипів світосприймальної ідеології нації, що найперше описуються через феномен ментальності нації. Фундаментальні психологічні риси кожного народу, у разі потреби, здатні виявлятися в усіх соціально-економічних, соціально-політичних та культурних реаліях його буття.

Україна, як і будь-яка інша національна країна світу, має те, що називають ментальною структурою нації [8, с. 90]. Це – внутрішня організація нації, цілісність нації, усвідомлення народом своєї історико-генетичної єдності, того, що визначає його як особистість і формулюється, перш за все, у висловах “я – українець” (на рівні житейських узагальнень уявлення про особливості національної ментальності часто формулюються як “легковажний француз”, “педантичний німець”, “чопорний англієць” чи то “усміхнений японець”).

У сучасній філософії проблема ментальності – це проблема з'ясування феномену множини культур, коли кожний культурний “організм” як замкнена система має наскрізну єдність, що виражається не стільки в ідеях, скільки в об'єктивній структурі, в “інстинктивному такті” і “поваді” [9]. Сьогодні світова соціальна думка окреслює розуміння людської історії як психологічно та культурологічно орієнтованої науки про Людину. “Історія ментальностей” стає найперспективнішим напрямом теоретичних досліджень. Ця цілісна система є непроникною для впливу інших організмів, вона живе своїм власним особливим життям, створюючи свої цінності: науку, мистецтво, *соціально-економічні відносини* тощо. Усе назване стосується й України.

Яким є місце України в історичному русі людства? Якими є історико-культурні засади, що створюють саме ті або інші моделі соціально-економічної активності вітчизняного суспільного індивіда? Як вони будуть трансформуватися надалі?

Дослідження національно-культурної специфіки України щодо цього має стати змістом наукових розвідок вітчизняних дослідників.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити таке. Форми, механізми й моделі соціально-економічної активності суспільного суб'єкта, що реалізуються в цьому суспільному середовищі, його (суспільного суб'єкта) як носія певної економічної ментальності та певної національної ментальності та як носія ознак суспільного індивіда, що суб'єктивує цю соціальну реальність, принципи відтворення в соціумі соціальних дієвців в аспекті їх соціально-економічної життєдіяльності, ментальність (зокрема, економічну ментальність) слід вважати підвалинами й специфічно культурними формоутвореннями, що постають підґрунтям (та наслідком) формування культури як певного середовища (у тому числі й в аспекті її національно-культурної специфіки).

Така сукупність засад є певною цілісністю, що має – для конкретного культурно-національного соціуму – цілком визначений внутрішній зміст, досить жорстко поєднує свої складові елементи, має чіткий формоутворювальний принцип. Цікавим і перспективним для подальших досліджень є можливість виокремлювати й показувати ці складові як самостійні феномени, що зумовлюють царину соціально-економічної реальності певних національних культур. Кожна із цих складових постає, з одного боку, як продукт історико-культурного розвитку людських спільнот, з урахуванням факторів, що спричиняли вплив на її формування (географічних, природно-біологічних, релігійних тощо), з іншого – як відбиток соціокультурних механізмів знаходження людини-носія соціально-економічної активності у світі та в суспільстві.

Список використаної літератури

1. Кравченко А.И. Социология Макса Вебера: труд и экономика / А.И. Кравченко. – М. : На Воробьевых, 1997. – 208 с.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер ; пер. с нем. В.Е. Автономова. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
3. Parsons T. On Institutions and Social Evolution / T. Parsons ; Selected Writings edited and with an Introduction by L.H. Mayhew. – Chicago-L., 1982.
4. Турен А. Повернення дієвця / А. Турен. – К. : Альтерпрес, 2003. – 320 с.
5. Проблеми теорії ментальності / [М.В. Попович, І.В. Кисляковська, Н.Б. Вяткіна та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – 403 с.
6. Бурдые П. Практический смысл / П. Бурдые. – СПб. : Алетейя, 2001. – 576 с.
7. Бондаренко О.В. Сутність, історія та сучасність української та західноєвропейської економічної ментальності : монографія / О.В. Бондаренко. – Запоріжжя : Запорізький нац. технічний ун-т, 2005. – 253 с.
8. Мала енциклопедія етнодержавництва / [відп. ред. Ю. Римаренко]. – К. : Генеза : Довіра, 1996. – 942 с.
9. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії / [ред. Ю. Римаренка, І. Кураса]. – К. : Ін-т держави і права АН України, 1993. – 807 с.

Стаття надійшла до редакції 12 вересня 2012 р.

Бондаренко О.В. Социально-экономические основания формирования культуры как специфической среды

В статье рассмотрено, каким образом социально-экономическая культура стран мира (в частности, и современной Украины) обусловлена рядом общественных явлений и механизмов, которые выступают основаниями формирования культуры как специфической среды, обуславливают её содержательную целостность, вызывают определённые тенденции становления и развития.

Ключевые слова: *социально-экономическая культура, социально-экономическое поведение, экономическое сознание, национальная экономическая ментальность, социально-экономическое пространство, социокультурные факторы.*

Bondarenko O. Social-economical measuring in forming the culture as of specific space

Social-economical culture of modern Ukraine are conditioned by the, having informal integrity d certain tendencies of formation and development.

Key words: *socio-economic culture, socio-economic behavior, economical consciousness, national economical mentality, socio-economical space, socio-cultural factors.*